

Ustavni patriotizam: konstelacije, učinci, ograničenja

Rad analizira različite strategije normativne integracije političkih poredaka (nacionalizam, liberalni nacionalizam, multikulturalizam, ustavni patriotizam). U središnjem delu analiziraju se različite političke konstelacije (nemačka, evropska, crnogorska) ustavnog patriotizma. Politika identiteta označava se glavnim „neprijateljem“ ustavnog patriotizma.

Ključne riječi: nacionalizam, liberalni nacionalizam, multikulturalizam, ustavni patriotizam, politika identiteta

Postavljanje problema

U uvodnom delu knjige *The Spirit of Law (Duh zakona)* Monteskeje (Montesquieu) uvodi čitaoca u osnovni problem ove kanonske knjige. Potaknut kalkulabilnom — zaštitničko-poslušničkom formulom Tomasa Hobsa (Hobbes) o osnovama stabilnosti države, Monteskeje, nezadovoljan Hobsovim odgovorom, uvodi u raspravu pitanje o osnovama ujedinjavanja političke zajednice. Kalkulabilna razmena suverena i podanika, podastrta ugovorom o pokoravanju, nije dovoljna. Politička zajednica traži dublje osnove ujedinjavanja. Hoću da pokažem, upućujući na Monteskeja i središnju ulogu *mores*, na kojim osnovama se ujedinjava politička zajednica. Pitanje je teško i nisam siguran da na njega mogu odgovoriti. To je metodički obrazac na kome se temelji ova studija. Uvodeći u raspravu političku formulu *ustavnog patriotizma*, u središnjem delu studije se propituju fundamentalna pitanja: o osnovama kolektivnog samorazumevanja (kolektivnog identiteta); o osnovama i domašaju članstva u političkoj zajednici; o tome ko je vlastan da konstituiše političku zajednicu; ono se pita o osnovama prava i političkih obaveza građana prema političkoj zajednici; o temeljenoj ustanovi moderne države (građanstvu i režimima građanstva); i na kraju, i ne manje važno, ono se pita o tome koje su to javne i građanske vrline koje bi građani trebalo da usvoje da bi jedna zajednica bila dobro uređena i premrežena horizontalnim poljem saglasnosti. Govoreći jezikom normativne političke teorije, u raspravu se uvodi konstrukt *horizontalanog*

* Univerzitet Donja Gorica, Humanističke studije, milan.podunavac@udg.edu.me

društvenog ugovora (Hanah Arendt) koji upozorava da vertikalni hobesijanski ugovor daje samo deo odgovora o dobro uređenom poretku. U središtu hobesijanskog ugovora, na što upozorava i Monteskje, jeste pitanje o prirodi odnosa suverena i podanika; horizontalni društveni ugovor je ujedinjeno polje saglasnosti u kome građani odgovaraju na pitanje *ko smo i zašto smo zajedno*. Ova vrsta ugovora odgovara na pitanje o razlici *mi i oni* i uspostavlja odnos između naše političke zajednice i onih koji to nisu. Ova vrsta ugovora, koju će Kant označiti pojmom *pactum unionis civilis*, znak je zrelosti jedne političke zajednice. S pravom se ističe (Franz Neumann) da je odnos vlasti i slobode koji je u temelju vertikalnog društvenog ugovora dominirao u modernoj političkoj teoriji. „Povijest moderne političke misli od vremena Machiavelija je povijest pokušaja da se opravdaju i pravo i moć. Ne postoji politička teorija koja ne bi činila i jedno i drugo. I teorije koje su najviše apsolutističke (Hobbes i Spinoza) i na prvi pogled odbacuju individualna prava, ta ista prava propuštaju kroz stražnja vrata: Hobbes time što suverena pretvara u neku vrstu poslovnog agenta društva koji ima svoja sva prava dok dobro obavlja posao, ali sva prava gubi ukoliko ne uspije pružiti sigurnost i održati red. Spinoza time što svojom formulom daje pravo jednako moći, i dopušta svakoj društvenoj grupi koja je dovoljno jaka da svoju moć pretvori u pravo, da se iz *alteris iuris* pretvori u *sui iuris*. Locke, predstavnik zakona i prava, morao je priznati prerogativnu silu koja monarha autorizira da djeluje mimo zakona, a ponekad i mimo njega, utoliko i onda kada pravo i zakoni ugrožavaju državu. Jedini je Ruso pokušao (ako prihvatimo njegove pretpostavke) da zamisli političko društvo u kome se moć i pravo podudaraju. Monteskje nije ni pokušao riješiti tu dilemu političke misli budući je bio uvjeren da je rješenje nemoguće.“¹

Teorija o ujedinjavajućim činionicima političke zajednice koju će Hanah Arendt sintetički označiti društvenom formulom „horizontalnog ugovora“, i koja na neki način vrhuni raspravama o različitim strategijama integracije političke zajednice, ima osobitu i paralelnu intelektualnu historiju. Atinski istoričar Tukidid, pisac kanonskog rada *Peloponeski rat*, rodonačelnik je ove škole. S pravom se ističe (W. Bluhm) da je Tukididova teorija „izvan glavne tradicije grčke filozofije“. Centralni konstrukti grčke političke teorije — *politeia* i *paideia* — rasprava o najboljem poretku i najboljem obrazovanju, zamenjuju se raspravom o osnovama ujedinjavanja političke zajednice i razlozima njezinog razaranja. Osnovnu osu ove analize čini pojam *političkog etosa*. Ovaj pojam sastavni je deo intelektualne istorije savremenog pojma političke kulture i čitave jedne tradicije koja analizira temelje unifikacije i ujedinjavanja političke zajednice. Politički etos, utvrđuje Tukidid, oblikuje se pod uticajem tri grupe činilaca: prvu

¹ Franz Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb, 1974, str. 142.

grupu čine politički principi na kojima poredak počiva i karakter glavnih političkih ustanova; drugu, politička ponašanja ljudi u okviru političke zajednice; i treću, svojstva (karakter) ljudi. Dobre političke ustanove i „način života ljudi“ (politički etos) temelj su dobro uređenog poretka i zdravog stanja jedne političke zajednice. Tukidid ovo (najbolje) stanje jedne političke zajednice označava pojmom *politeia*. Politeja nije za Tukidida prosta suma političkih ustanova već „ukupan život države oblikovan ustavom“. To je ono stanje političke zajednice koje je praćeno aktivitetom i participacijom ljudi, osjećanjem ljudi za opšte dobro, razboritim delanjem, mudrošću, mirom, vrlinom, poezijom i besedništvom. Kvalitet života jedne države pozitivira se u njezinom političkom etosu. Rastakanje političkog etosa zajednice, pak, vraća ga u stanje *eunomije* i *pleonexie*. *Eunomija*, oznaka je rigidnih i okoštalih ustanova koje nisu praćene participacijom i vrlinama građana. Najgore stanje je *pleonexia* — stanje razorenih normi i razorenog političkog etosa. Dva su razloga rastakanja ujedinjavajućeg tkiva (političkog etosa) zajednice. Prvi je u osobitom stanju nesaglasja ključnih političkih aktera oko toga šta je prvo dobro političke zajednice. Za Perikla, to je sloboda, za Kleona, to je sila, za Alkibijada to je interes. Najpogubnije pak stanje za jednu državu je građanski rat. „Rat je učitelj nasilja“, najrdavije je stanje u kome se jedna zajednica može naći. „U miru i dobrim vremenima i država i pojedinci imaju bolja načela poradi toga što ne zapadaju preko volje u nuždu. Rat naprotiv, oduzima i prilagođava strasti mnoštva prema trenutnim prilikama“ — sve što je u građanskom stanju vrli- na, zadobiva drugo značenje u stanju građanskog rata.

Monteskeje je, kao što smo naznačili, Tukididova razmatranja o osnovama ujedinjavanja političke zajednice označio centralnim problemom političke teorije. Hobs posebno naglašava, pored Cicerona, Seneke i Plutarha, veliki uticaj Tukidida. Mada će ostati zapamćen kao rodonačelnik druge tradicije, koncept *civilne teologije* potpuno je u sjeni Tukididove teorije (Eric Voegelín). Hobs je izričit: društvo koje izgubi saglasnost o osnovnim vrednostima, zakonito se surva u prirodno stanje. Makijaveli u *Diskursima* upozorava da je razaranje Rima i njegovih republikanskih ustanova počelo onda kada je ras- točena *civilna religija* Rima. U temeljima ove civilne religije je duboka privrženost rimskih građana njezinim političkim ustanovama i državi. Bodén, za koga se s pravom smatra da je nagovestio Monte- skejovu raspravu o političkoj kulturi (*mores*), upozoravao je kako je poznavanje etosa od najvećeg značaja za vladara. „Najsigurniji osnov države sastoji se u prilagođavanju formi države, prirodi države i dis- pozicijama naroda, njegovim zakonima i nepisanim pravilima, koji odgovaraju mestu, vremenu i ljudima.“² Monteskeje devetnaestu gla- vu *Duha zakona* naslovljava „O odnosu zakona prema principima koji opredeljuju opšti duh nacije, moral i običaje“. Ova glava, kako prime- čuje Franz Neumann, pokušaj je „razvijanja kulturne antropologije“.

² Bodén, *Six Book*, in: *Masters of Political Thought* (ed. Jone), London, 1963.

Monteskje je, upozorava Džon Plamenac, „pre svega istraživač političke kulture (*mores*) i političkih institucija“. Alesis de Tokvil (Tocqueville) u osnovi obnavlja Monteskejeve motive, utvrđujući da „ime koje mogu dati svim običajima i nazorima je *mores*“, osobito stanje političke kulture (*mores*) „opšti je razlog održanja demokratske republike“. „Nesumnjivo postoje tri velika uticaja koji regulišu i direktno utiču na američku demokratiju, ali ako bismo pokušali da ih svrstamo po važnosti, rekao bih da je uticaj fizičke okoline manji od zakona, a uticaj zakona manji od *mores*.“³

Država-nacija: unutrašnje napetosti i strategije integracije

Na političkom planu, moderno (svetsko) društvo sačinjeno je od nacionalnih država (nation-state). Nacionalna država osnovna je forma političke integracije društva; nacija je osnovna forma kolektivnog identiteta i osnovna jedinica moderne političke zajednice. Nacionalna država u poslednja tri veka potisla je sve predmoderne tipove političke vlasti, „zaštitni je omotač i liberalnih i političkih institucija“ (P. Jovanović). To je onaj tip države koji su iznedrile dve velike moderne političke revolucije, Francuska i Američka, i koja je usidrena u temeljnim vrednostima zrelog političkog prosvetiteljstva. Ovu tendenciju dodatno ojačava generička povezanost između nacionalne države i ustavne demokratije (poliarhije). I liberalizam i republikanizam izrastaju pod zajedničkom kapom nacionalizma (Habermas). Za razliku od predmodernih sistema vlasti, modernu nacionalnu državu karakteriše dovršeni proces teritorijalizacije vlasti, funkcionalna specifikacija vlasti (razdvojenost građanskog društva i države), centralizovana državna organizacija i racionalna forma političke legitimacije. Aleksis de Tokvil (Tocqueville) će ovu vrstu modernizacijskog procesa označiti u pojmovima *centralizacije i republikanizacije politike*. Centralizacija, čitamo Tokvila, drugo je ime za dovršeni proces teritorijalizacije politike i transformaciju teritorijalne u modernu nacionalnu državu. *Princip suvereniteta* je pravno-politička artikulacija modernizacijskog procesa *teritorijalizacije politike*. Nacionalna država postaje „garant kolektivne svojine nad teritorijom“. Politička teorija od Makijavelija, Bodena do Hobsa u osnovi je zaokupljena upravo ovim problemom. Ona odgovara na pitanje zašto se utemeljuje država uspostavom javnog dobra *sigurnosti* kao prvog javnog dobra. Moć suverena za Hobsa je deo ugovora u kome vladar treba da ispuni svoje obaveze, tj. da sačuva red i zakon tako da ljudi mogu ostvariti slobodu trgovine i međusobnih ljudskih odnosa, slobodu da biraju svoje prebivalište, ishranu, profesiju, da rađaju i podižu decu. Ako vladalac ne može da ispuni svoj deo pogodbe, on gubi vlast.⁴

³ A. Tocqueville, *Democracy in America*, N. York, 1969, p. 308.

⁴ F. Neuman, *Behemont, Harper and Raw*, New York, p. 468.

Republikanizacija politike je ona vrsta modernizacijskog procesa koji se izražava u „postupnom procesu osvajanja građanskih i političkih prava. Ova vrsta modernizacijskog procesa ima tri vrste političkih učinaka koji su u temelju moderne (nacionalne) države. Država se konstituiše u formi pozitivnog prava, a narod u značenju zajednice punopravnih građana; nosilac je pravnog i političkog poretka. Nejednakost statusa staroga režima supstituirala se jednakošću pravnog statusa i jednakim mogućnostima da se učestvuje u prisvajanju i raspodeli ključnih političkih dobara zajednice. Ovaj modernizacijski proces ima svoju jasnu pravnu i političku artikulaciju u *principu građanstva*.

Nacionalizam

Saglasnost do koje dolazi u kooperaciji slobodnih i jednakih individua utemljuje se na jedinstvu procedura (ugovora) koji su u temelju saglasnosti. No, ovo je samo jedno lice Boga Janusa. Pokazuje se da republikansko i konstrukcijsko jezgro moderne države ne može savladati pretpolitičko polje moderne države. Unutrašnja napetost nacionalizma i republikanizma proizvodi nerešive strukturne deficite moderne ustavne države. Mada, kako smo pokazali, princip građanstva temeljno menja dijalektiku vladanja i tip legitimacijske formule. Pokazuje se da politička integracija ne može biti samo administrativna i institucionalna. Mobilizacijski učinak institucionalizacije vlasti je nedovoljan. Unifikacija političkog poretka ne može ostati samo administrativna, ona pretpostavlja i traži formu kulturne homogenizacije. Politička mobilizacija traži ideju koja je dovoljno i snažna i dovoljno jaka da oblikuje uverenja građana koja su njihovim srcima i dušama privlačnija od suvih pojmova narodnog suvereniteta i ljudskih prava. Tu prazninu popunjava moderni pojam nacije. „Državna sila konstituiše se u formu pozitivnog prava, a narod je nosilac pravnog poretka čija je jurisdikcija ograničena na državnu teritoriju. U rečniku politike pojmovi „nacija“ i „država“ imaju isti obim. Osim značenja koje mu se pridaje u pravu, termin nacija označava i političku zajednicu koju su oblikovali zajednički preci, ili barem zajednički jezik, kultura i istorija. Narod postaje nacija u tom historijskom smislu samo u konkretnoj formi zajedničkog načina života.“⁵

Ako princip građanstva omogućava da moderna država osigura novi tip legitimiteta i istovremeno pripadne, kroz mogućnost pristupa i učešća u distribuciji političkih dobara, svim svojim građanima, građani sa svoje strane moraju istovremeno biti povezani i ujedinjeni horizontalnim vezama i prepoznati jedne druge kao pripadnike iste političke zajednice. Moderna država moguća je samo ako se njeni

⁵ J. Habermas, „The European Nation-State: On the Past and Future of Sovereignty and Citizenship”, in: *Inclusion of Others: Studies in Political Theory*, MIT, Cambridge, 2001.

subjekti priznaju kao ravnopravni članovi političke zajednice i priznaju državu kao sopstvenu političku organizaciju. Ako su podanici dinastijskog sistema bili lojalni prema vladaru i svoje poverenje zasnivali na zajedničkom uverenju da je vladarski tron božanskog porekla, sekularizacija i demokratizacija moderne države razara ovaj legitimacijski princip i nužno uspostavlja sledeću vrstu pitanja: „Ako je osnov moći sekularan, i ako smo svi jednaki, kako se od individue može tražiti da bude lojalan upravo toj državi na čijoj teritoriji živi i i koja je vrsta legitimacijskog opravdanja da podanik bude lojalan upravo toj državi, a ne nekoj drugoj“. Jedini manje-više jasan odgovor na ovo pitanje, od kraja 18. vijeka, jeste *nacionalizam*. Nacionalizam u formi pretpolitičkog ujedinjavanja pripadnika jedne zajednice uspostavlja se kao osnovna strategija oblikovanja kolektivnog identiteta političke zajednice. Nacija je drugo ime za modernu političku zajednicu. Kao što se sistem modernih država pojavio kao sistem nacionalnih država, tako ni izgradnja nacije nije imala konkurenta u izgradnji modernih političkih zajednica.

Ovaj modernizacijski proces, uspostava moderne nacionalne države i moderne nacije, u osnovi je dovršen krajem 18. vijeka. „Nacionalizam nije svakako čista ideologija. Ali on zaista teži da se na bespovratan način poveže sa administrativnom unifikacijom države. *Suverenitet, građanstvo, nacionalizam, ovi fenomeni teže da budu povezani*. Nacionalizam ne samo da nudi osnovu grupnog identiteta, on to čini u kontekstu prikazivanja svog identiteta kao ishoda samosvojnih i dragocenih postignuća. Nacionalistički ideali teže da povežu koncepciju domovine, odnosno koncepciju teritorijalnosti sa mitom o poreklu, pridajući kulturnu autonomiju zajednici koja je smatrana nosiocem ovoga ideala. Solidarnost koju priželjkuju nacionalisti zasniva se na posedovanju tla, ne bilo koga, već istorijskog tla minulih naraštaja, tla koje je bilo svedok cvetanja nacije.“⁶ Proces osvajanja države od nacije je složen i protivrečan, i on se odvija na način da ujedinjeni nacionalni jezik postaje državni (oficijelni) jezik; da nacionalna kultura postaje oficijelna kultura; da nacionalni praznici, simboli i insignije postaju državni praznici i državni simboli; da historijska nacionalna tradicija postaje državna tradicija. Identifikacija države i nacije osnažuje administrativni opseg vlasti. Međutim, *nacionalistička strategija* oblikovanja modernih država (moderani evropski obrazac) duboko je protivrečna i na određen način uzrok osobite forme strukturnog, legitimacijskog deficita koji prati modernu nacionalnu državu. Nacionalizam je kao strategija oblikovanja kolektivnog identiteta u osnovi egalitaran i demokratski, omogućavajući posebnu formu transformacije „aristokratske nacije“ u „narodnu naciju“; svi pripadnici iste nacije dele iste vrednosti, istu tradiciju, isti jezik, iste insignije, slavimo iste praznike itd. Sve to omogućava pripadnicima iste zajednice da uspostave odnos između „mi“ i

⁶ A. Giddens, „Class, Sovereignty and Citizenship“, in, *Nation State and Violence*, Polity Press, Cambridge, 1996.

„oni“, i odgovore na temeljno pitanje, „ko smo i zašto smo zajedno“. Međutim, nacionalizam je istovremeno i strategija prisvajanja ključnih političkih dobara na političkom tržištu. U obe ove funkcije nacionalizam je isključiv i agresivan. Egalitarna svojstva odnose se na sve građane samo u onim stanjima u kojima postoji identitet države i nacije. Ova stanja su retka. Kao što su u procesu oblikovanja *nacionalnog identiteta* glavnu cenu ovoga modernizacijskog procesa platile manjinske zajednice (asimilacija, progon, etničko čišćenje) tako se i u procesu pristupa osnovnim političkim dobrima i raspodeli tih dobara, nacionalna država javlja kao bitno *nepravična*. *Liberalni nacionalizam* odgovor je na ovaj strukturni deficit nacionalne države.

Liberalni nacionalizam

Liberalni nacionalizam je također nacionalizam. Njegov je cilj ujedinjena nacionalna država. Samo što ostvarenje ovoga cilja traži druge političke alate i sredstva koja u osnovi ne uključuju zabranu upotrebe manjinskih jezika, ograničavanje izražavanja komunalnih (manjinskih) identiteta i manjinske kulture, nasilnu asimilaciju, preseljavanja i sl. Njegovu osnovnu osu čini pokušaj normativnog pomirenja *liberalizma i nacionalizma*. Između liberalizma i nacionalizma postoji osobita podela rada: u okviru ove podele nacionalizam je osnovna strategija oblikovanja kolektivnog identiteta; liberalizam je izvoriste oblikovanja osnovnih moralnih i političkih principa koji utemeljuju osnovna ljudska prava i konstitucionalizacije političke vlasti. „Pitanje nacionalizma je *motivaciono*: ono otkriva odgovor na pitanje zašto pojedinci izražavaju lojalnost prema demokratskoj državi. Nacionalistički odgovor je da je osnov ove političke lojalnosti svest o pripadnosti istoj pre-političkoj zajednici. Pitanje koje postavlja liberalizam je *opravdavajuće i legitimizirajuće*; ono se pita koje uslove država mora zadovoljiti da bi njezini zahtevi bili legitimni. Sažeto, liberalni odgovor je sledeći: država mora osigurati da svi građani imaju iste slobode i iste mogućnosti da slede sopstvene koncepcije dobra. Nacionalistički je odgovor da država uvek mora ostati država posebne nacije.“⁷ Liberalni principi nisu izvanjski principi u odnosu na snop nacionalističkih politika. Razložno uspostavljeni odnosi liberalizma i nacionalizma idu u istom smeru oblikovanja nacije-države koja osigurava da svi građani budu jednaki pred zakonom. *Liberalni nacionalizam je nacionalizam ograničen građanskim pravima, političkom jednakosti i vladavinom prava*. Konstrukt političke nacije koju normativno opravdava politička ideologija liberalnog nacionalizma počiva na tri temeljna polazišta: prvo, postoji opšti konstitucionalni princip jednakosti pred zakonom i vladavina prava; svaki građanin nezavisno od svoje etničke, nacionalne, religijske ili lingvističke posebnosti, uživa jednaka prava i niko nije iznad prava: drugo, mada, postoji opšti konstitucionalni

⁷ J. Kiss, „Beyond Nation State“, Social Research, Vol 63, No 1 (Spring 1995).

i politički princip liberalne jednakosti, država nije kulturalno neutralna; vladavina prava i jednakost pred zakonom nisu ugroženi činjenicom da su temeljni konstitucionalni i politički principi liberalne jednakosti usidreni u partikularnu kulturu većinske nacije; treće, konstrukt „liberalne republike“ (Sandel) ne poznaje posebna grupa i kolektivna prava komunalnih (partikularnih) zajednica. Na način kako je u francuskom parlamentu govorio jedan od najsnažnijih zagovornika liberalne emancipacije Klermon Tuner (Clermont Tonnerre). On je zagovarao stav da u Francuskoj ne treba da bude „države u državi“, ali je istovremeno bio veliki protivnik da se Jevrejima kao posebnoj komunalnoj zajednici daju bilo kakve posebne pravne ili političke privilegije. „Sve mora biti odbijeno Jevrejima kao naciji; sve im treba biti omogućeno kao individuama. Ne treba im omogućiti da unutar države formiraju bilo kakvo posebno političko telo ili stalež. Oni moraju postati građani samo kao individue.“⁸

Multikulturalizam

Politička škola multikulturalizma najsnažniji je izazov nacionalnoj državi i (liberalnom) nacionalizmu kao osnovnoj osi normativne integracije savremenih političkih društava. Opšte je mesto da multikulturalizam u savremenim političkim društvima predstavlja poželjnu političku strategiju u odnosu na imigrantske grupe, etničke i jezičke manjine, kao i priznavanje samouprava autohtonom stanovništvu i prihvatanje različitih formi teritorijalnih autonomija. Ipak, teško se može reći da je politički ideal multikulturalizma postao sastavni deo vodećih principa savremenog političkog društva. Naprotiv, mnogo je više argumenata za tvrdnju da savremena politička društva nemaju dostatan odgovor na pitanja kulturnih identiteta i prava na različitost (Rosenfeld). U pravu je Džozef Raz (J. Raz) kada u odgovoru na pitanje šta je dobro u multikulturalizmu („What is good in multiculturalism?“), tvrdi da multikulturalizam ulazi na jedan jeretički način u evropsku političku kulturu. Multikulturalizam ne pripada redu tradicionalnih principa na kojima počiva moderna evropska država. Imperativi mira i stabiliteta postižu se oslonom na negovanje dominantne nacionalne političke kulture. Otuda, multikulturalizam se javlja kao osobita vrsta otklona u odnosu na trojekovnu tradiciju moderne nacionalne homogene države. Sve to građanima modernih ustavnih demokratija, naviknutih na postojanje širokog moralnog i političkog konsenzusa, stvara osobito polje neizvesnosti i dezorijentacija. Zapaža se da ni jedan od klasičnih liberala (Lok, Mil, Kant) nema celovit odgovor na ovo pitanje. Izuzetak je Mil, koji temeljito brani principe moderne nacionalne države utemeljene na univerzalnim i liberalnim načelima. U širokom traktatu — pismo Manciniju (Manzini)

⁸ Vidi: Milan Podunavac, *Princip građanstva i poredak politike*, Čigoja, Beograd, 2001.

— koji je posvećen tadašnjim imperijama (Austro-Ugarska) Mil izričito tvrdi da su slobodne i demokratske institucije gotovo nemoguće u višenacionalnim društvima. Svi koji žive u istoj državi treba da veruju u iste ustanove, veruju istim političkim liderima, čitaju iste novine. Granice slobodnih institucija i granice nacije se podudaraju. Izazov je multikulturalizma u tome što on inherentno narušava liberalnu i univerzalističku shemu dobro uređenog poretka. Sažeto, multikulturalizam traži takvu shemu dobro uređenog poretka koji priznaje jednaku vrednost svih stabilnih i životnih zajednica u društvu. To implicira zahtev da multikulturalna društva sama sebe preurede na način da u njemu nema mesta za manjinsko pitanje kao posebno pitanje ili pak za onu strategiju koja se označava kao većinsko tolerisanje manjina. Političko društvo sastoji se od različitih zajednica i ne pripada unapred ni jednoj od njih. Da zaključimo, u multikulturalnom društvu, mada je snaga pojedinih zajednica različita (što sigurno utiče na rešavanje problema i moguće solucije), nijedna nije unapred ovlašćena da državu i političko društvo predstavlja kao svoje.

Ustavni patriotizam

Politička formula ustavnog patriotizma inovacija je savremene nemačke političke i konstitucionalne teorije. Rođena je u periodu nemačkih „historijskih debata“ (*Historikerstreit*) o osnovama normative reintegracije jednog razorenog i poraženog društva.⁹ Negativno nasleđe nacizma razorilo je osnove liberalnog političkog moraliteta i delegitimiziralo naciju kao temeljnu jedinicu moderne političke zajednice. Iskustvo Aušvica, upozorava Hana Arendt, rastočilo je poverenje u sve do tada postojeće formule normative integracije društva i izbrisalo razliku između leve i desnice. Ostao je samo strah kao forma negativne integracije društva. Judith Shklar je osnažila ovu argumentaciju formulom „liberalizma straha“ koja je samorazumljiva, i ne traži nikakvo dodatno filozofsko opravdanje.

Političku levicu ne zadovoljavaju konstrukti „negativne politike“ i „negativnog moraliteta“. U potrazi za pozitivnom konstrukcijom „Grundkodexa“ nemačkog društva ona se oslanja na temeljne vrednosti „ustavnog moraliteta“ i samo-referentnu / legitimizirajuću ulogu ustava. Izvor konstitucionalne *građanske suverenosti* nije narod razumevan u klasičnim i kanonskim pojmovima *nacije i demosa*, izvoriste građanskog suvereniteta je u ustavu samom. „Ustav se legitimizira oslonom na sopstveni moralitet. Unutrašnji moralitet ustava je sinteza liberalnih principa slobode i vladavine prava, koje se razumevaju kao vrednosti i principi koji stoje izvan svih demokratskih razloga i zahtevaju nelimitiranu vrednost. Demokratski karakter poretka garantovan je „poretkom vrednosti“ koji je izvan demokratskog

⁹ J. Habermas, „Grenzen des Neohistorismus“, in, *Die Nacholende Revolution*, Shurlamp, Frankfurt an Main, 1990.

procesa. Od građana se očekuje da interioriziraju ovaj poredak vrednosti kao osnovu njihovog identiteta, i da prihvate i usvoje konstitucionalni aranžman kao nužni institucionalni mehanizam posredovanja takvog poretka vrednosti.¹⁰

Formula ustavnog patriotizma (*Verfassungspatritismus*) početno pripada Dolfu Sterbergeru koji u listu *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, na dan 30. godišnjice nemačkog Osnovnog zakona (*Grundgesetz*) upozorava da se oslonom na Osnovni zakon „novi, drugačiji patriotizam formirao; patriotizam utemeljen na ustavu“. J. Habermas će u najuticajnijem levom nedeljniku *Die Zeit* plasirati dva važna teksta, *DM-Patriotismus*, i odmah nakon toga, veliku studiju *Verfassungspatritismus*. Jan-Verner Miler (Jan-Werner Mueller), piše sada već kanonski traktat pod istim naslovom.

U ovakvim uslovima nemačke konstelacije, ustavni patriotizam ima naglašeno pozitivnu ulogu odvajajući Nemačku od rđavog nasleđa nacističke prošlosti i totalitarnog nasleđa Istočne Nemačke. Središnja osa ove moralne i političke katarze oslonjena je na nemački Osnovni zakon (ustav) koji se utemeljuje na prevrednovanju nemačke konstitucionalne tradicije, oslonjene dominantno na pozitivnim vrednostima Vajmarskog ustava koji se u nemačkoj konstitucionalnoj tradiciji s pravom označava najlepšim i najsrećnijim ustavom 20. veka (D. Grimm). Ovo se prevrednovanje zasniva na uspostavi vrednosti digniteta kao prve ustavne vrednosti. Ova se temeljna ustavna vrednost pozitivira u konstruktivnom ustavnog patriotizma odgovarajući na temeljno pitanje: *šta čuva ustav?* Normativni je učinak ustavnog patriotizma da ustav učini neranjivim (branjivim) u odnosu na antikonstitucionalne i antidemokratske opasnosti. Nemci to čine na način da lojalnost građana ka nacionalnom projektu obnove usmeravaju ka poverenju u konstitucionalni etos zajednice i obnovom koncepta *borbene demokratije*. Nemačka demokratija počiva na osobitom *strahu od nacionalizma* i implicitnoj tezi da nacionalizam zakonito vodi u nacizam. Sve ovo uzrokuje i osobitu formu kriminalizacije etnonacionalizma. Nakon ujedinjenja devedesetih godina, ustavni patriotizam u Nemačkoj nema transformativnu snagu kakvu je imao u vremenu ujedinjenja.

Na neki način, može se reći i da je transnacionalna EU nastala kao deo geopolitičke strategije da se potencijalno opasno vraćanje nemačkog suvereniteta spreči integrisanjem Nemačke u ostatak Evrope i davanjem Saveznoj Republici Nemačkoj „postnacionalnog identiteta“. Sve to i objašnjava da je i Habermasova konstrukcija „evropskog konstitucionalnog patriotizma“ u svojim osnovnim polazištima

¹⁰ Weaver, O, “With Herder and Habermas: Europeization in the Light of German Concept of Nation and State”, Working Papers of Center for Peace and Reserach, Copenhagen, 16/1990; N. Dimitrijević, “Civil society and Constitutional Patriotism in Serbia”, u, M. Podunavac/N. Skenderovic-Cuk, *Civil Society in The Country in Transition*. Subotica, Open University, 1990; M. Podunavac, *Poredak, konstitucionalizam, demokratija*, Čigoja, Beograd, 2006.

obojena nemačkim iskustvom. Evropski ustavni patriotizam/evropski republikanski patriotizam (Habermas koristi oba pojma) pozitivira zajednički historijski horizont koji građani Evrope prepoznaju kao svoj. Habermas ga definiše kao „normativno samorazumevanje evropske političke moderne“. U velikom intervjuu koji je dao Tomasu Mejeru, glavnom uredniku časopisa „Neue Gesellschaft“, pod normativno snažnim naslovom Habermas utvrđuje da je evropsko polje javnosti fragmentirano, a snaga evropskog građanstva slaba. Međutim i sam Habermas, kada su ga pitali da li bi Nemačka trebalo da igra ulogu „evropskog hegemon“, odgovorio je odrečno, objašnjavajući da Nemačka nije američka Virdžinija i da je prevelika da bi igrala takvu ulogu u Evropi. Talas autoritarnog populizma koji raste temeljne evropske vrednosti (pluralizam, tolerancija, konstitucionalizam), rekonfiguracija suvereniteta i povratak nacionalnoj hobesijanskoj državi sigurnosti, obnavlja prostor „neliberalne Evrope“ i ostavlja formulu ustavnog patriotizma izvan glavne diskurzivne matice.

Treća politička konstelacija koja rabi konstrukt ustavnog patriotizma pripada „novim demokratijama“. Ustavni patriotizam je odgovor na duboko podeljena društva premrežena nacionalnim, etničkim, religijskim, a naročito identitetskim osama. Ustavni patriotizam se vidi kao osnovno vezivno tkivo jednog horizontalnog ugovora i širokog polja saglasnosti unutar koga će svi članovi jedne zajednice jedni druge prepoznati kao pripadnike iste političke zajednice i uspostaviti odnos prema „drugima“. Glavni energetski princip ovoga vezivnog tkiva je *konstitucionalna kultura* društva koja je usidrena u ustavu zemlje koji sada *ima samoreferentnu i autolegitimizirajuću funkciju. Sam ustav proizvodi pretpostavke sopstvene legitimnosti.* Ovo je ona vrsta konstelacije koja nam daje okvir i za razumevanje „crnogorskog slučaja“. To je ono normativno mesto koje ustavnoj stipulaciji Crne Gore kao građanske države i „domovinske odanosti“, kako ga je čitao arhitekta crnogorskog ustava prof. Mijat Šuković, daje emancipacijska svojstva harmonizujući osnovne vrednosti liberalnog konstitucionalizma i republikanskog komunitarizma. Ustavna konstrukcija građanskog suvereniteta bitno pomera dominirajuću koncepciju „konstitutivne moći“ u osnivačkim ustavima novih država na prostoru bivše Jugoslavije. Oslanjajući se na analizu izgradnje ustava (constitutional making) Urliha Projsa (Preuss) i Endru Arata, koja se oslanja na razliku u utemeljujućim svojstvima *demos* i *etnosa*, pokazali smo da zajednice koje svoj kolektivni identitet definišu u pretpolitičkim terminima u osnovi ne trebaju ustav kao utemeljujući akt političkog poretka i zajednice, jer konstitucionalni i politički identitet ovih zajednica leži izvan ustava. To su ustavi bez utemeljujuće moći, koji nemaju utemeljujuću snagu novog poretka, već su puki instrumenti već uspostavljene formacije političke moći.¹¹

¹¹ Vidi: Milan Podunavac, „Konstitutivna moć u osnivačkim ustavima“, *Političke perspektive*, Vol 1, 2015.

Liberalno-republikanska solucija

Ovo su normativne pretpostavke koje nam omogućavaju da čitamo zasigurno jednu od najsnažnijih analiza izgradnje političkog poretka i političke zajednice u „novim državama“ u diskurzivnom polju političke teorije u Crnoj Gori. Ona pripada profesoru Pavlu Jovanoviću. Ona počiva na osobitoj „teoriji okolnosti“ i nosi snažan kontekstualni uklon. U njenom središtu je analiza zakašnjelog procesa „state and nation buildinga“.

Nacija-država, početno je normativno polazište Pavla Jovanovića, najvažniji je evropski izum i najuspešniji izvozni evropski produkt. Nacionalna država (nation state) „zaštitni je omotač i liberalnih i demokratskih institucija“. Mada je izložena naddržavnim i globalnim silama koje ne može kontrolisati, nema ni jednog znaka koji bi ukazao da će biti zamenjena nekim drugim oblikom političke zajednice/organizacije. Država je osnovna osa integracije savremenih političkih društava, nacija je drugo ime za modernu političku zajednicu. „Uspjeh države i u tome smislu njena snaga, u velikoj mjeri zavisi od prirode i osobina političke zajednice koju predstavlja/oblikuje. Proces izgradnje moderne evropske države je u osnovi nacionalistički. Komunistička država deklarirala se kao klasna diktatura proleterijata. Ali uprkos „proleterskom internacionalizmu“ komunistička država je istovremeno i nacionalna država. Tranzicijom nestaje priča o proleterima, ali nacija ostaje. *Sve zemlje u postkomunističkoj tranziciji nastoje da budu nacije države* (M. P). One koje su bile nadnacionalne raspale su se. U onim u kojima nije bilo dominantne nacije, odnosno koje su bile pogođene značajnijom nacionalnom podjelom, dospjele su u ozbiljne teškoće.“¹² Izgradnja nacije države u postkomunističkim društvima obnavlja koncept „zakašnjele nacije“ (Plesner). Ovo je model u kome nacije prethode državi, etnički momenti i problemi identiteta su dominantni; jezik, kultura, zajednička prošlost ono je što čini zajednicu, osnov države i njenog legitimiteta. Ova država nije samo zakašnjela, ona je istovremeno periferna, inferiorna, njezine institucije su nedelotvorne, privatizovane, fasadne; one više služe uzaludnom legitimiziranju vlasti, nego što vežu društvo i državu, završavajući u osobitim stanjima blokirane modernizacije i autoritarne vladavine. Sve ovo otvara vrata osobitoj nacionalnoj euforiji (država je građanima novih demokratija draža nego što je to zapadnoevropska država njezinim građanima), obnavlja se nacionalna simbolika, rituali i mitovi. Sažeto, država nacija postaje drugo ime za novoustanovljenu političku zajednicu, nacionalizam postaje osnovna integracijska osa novih država. Mada je, upućuje Jovanović, „zamislivo da država

Ulrich Preuss, “Constitutional Power Making for the New Polity”, u, *Constitutionalism, Identity, Difference, and Legitimacy* (ed: M. Rosenfeld), Duke University Press, Durham and London, 1994.

¹² P. Jovanović, *Izabrana djela* (ur: D. Vukomanović), CID, Podgorica, 2008, str. 216.

ustavom bude određena samo kao zajednica svojih građana/državljana i da tako bude otvoren put svih kao ustavnih patriota, što bi mogao biti način osujećenja nacionalističkih tendencija“, nasleđe komunističke vladavine koje je ostavilo atomizirano društvo — u odsustvu klasa, profesionalnih društava, robusnog civilnog društva — jedino nacionalizam daje uputstvo za kolektivnu akciju. Sve to uzrokuje da i u određenju konstitutivne moći i definisanju nove političke zajednice — odgovoru na pitanje ko je ustavotvorac — dominira jedan komunitaristički pristup. Ustavnost novih država pokazuje tendenciju da u centar stave autorizujuću, legitimizirajuću i integrativnu funkciju ustava, dok je njegova konstitucionalna, ograničavajuća funkcija od manjeg značaja. Mada se naoko politička dinamika obnavlja, učinci su različiti. Mada je nacionalizam, kako upućuje Habermas, bio zajednička kapa i liberalizma i republikanizma u procesu rađanja moderne evropske države, u postkomunističkoj tranziciji, mada nacionalizam utemeljuje državu, prepreka je razvitku liberalnog i demokratskog društva. Otuda je ključni problem postkomunističkih društava kako da upravljaju/harmonizuju univerzalistička/liberalna i komunitarna načela koja nosi proces izgradnje nove političke zajednice. „Taj nacionalizam vrijeđa liberalna načela. No, uprkos tome što ove države, ako hoće da budu liberalno-demokratske, treba da budu države građana, biće još dugo u politici, političkoj kulturi i svakodnevici ovih zemalja u manje ili više nelagodnom suživotu, komunitarizma, kolektivizma i/ili populizma. Ravnopravnost građana ili državljana kao i proceduralni legitimitet, jednostavno ne mogu sami nositi čitav politički proces u tranziciji, ne mogu sami mobilisati i legitimisati *rebus sic stantibus*.“¹³ Da dovršimo ovu argumentaciju odgovorom na ključno pitanje: kako se vidi razrešenje ove liberalno/republikanske napetosti. „Liberalno-demokratsko načelo traži političku zajednicu kao zajednicu građana/državljana koja apstrahuje svako partikularno obilježje građanina pa i ono etničko (nacionalano). Ipak izvjesni oblici solidarnosti, izvjesne linije legitimiziranja, izvjesne pretpostavke komuniciranja, razumijevanja i samorazumijevanja vode nacionalnom identitetu zajednice i o tome ne može biti nikakvog izuzetka iako nacionalni identitet ne mora biti etnički definisan (sa nekim razlikama, Amerikanci su uvijek Amerikanci, a Švajcarci su uvijek Švajcarci). U ovim tranzicijskim zemljama, potreba da se ovaj i naglasi, bar isprva prilično je velika i to bez obzira na problem manjina.“¹⁴ Poruka je autora da i kada identitet zajednice nije etnički definisan svi njeni građani „nose“ ime svoje države. Na način kako to argumentuje M. Volcer: sve nacije — države deluju tako što reprodukuju ljude i žene određene vrste: norveške, francuske, holandske, ili bilo koje druge.

Pavle Jovanović je analizujući proces obnove crnogorske državnosti učinio najviše šta se moglo. Pokazao je da je formula ustavnih

¹³ P. Jovanović, isto, str. 212.

¹⁴ P. Jovanović, isto, str. 260.

patriota uvek usidrena i nosi komunitarne mladeže zajednice kojoj pripada. Nažalost, umro je rano. To je na neki način ostavilo prazninu u analizi političke dinamike koja je već u osvit obnovljene države rodila jedan snop *neliberalnih politika* koje su ključni ograničavajući faktor ustavnoj koncepciji građanske države i formuli „ustavnih patriota“. Tri su temeljno neliberalne politike koje čine dominirajuće jezgro *vanustavnog ideniteta* Crne Gore: prvu čini strategija *ustavnog nacionalizma*; drugu, politička formula *borbene demokratije*; treću, *politika ideniteta/gradenja nacije*.

Ustavni nacionalizam je jedna forma političkog inženjeringa koja je pratila sve osnivačke ustave postkomunističkih država na prostoru bivše Jugoslavije.¹⁵ Osnovna je zadaća ovog ustavnog i izbornog inženjeringa bila da se iz javnog i političkog života isključe one etničke grupe koje su označene kao protivnici uspostavljanja novih država, ili pak njihove rekonstrukcije, kakav je bio crnogorski slučaj. Politički inženjering ustavnog nacionalizma praćen je naglašeno *neliberalnim konceptom građanstva/državljanstva*. Crna Gora pripada redu novih država s naglašeno isključivim, neliberalnim režimom građanstva. To je prvi ograničavajući faktor konstrukta „građanske države“.

Druga ključna tehnologija je uvođenje u ustavni poredak osobite formule *borbene demokratije*. Pojam borbene demokratije u pravnu i političku teoriju uvodi Karl Levenštajn (Karl Loewenstein) u svom poznatom radu *Militant Democracy and Fundamental Rights (Borbena demokratija i fundamentalna prava)* koji piše nakon bekstva iz Hitlerove Nemačke 1937. godine. Poučen nesrećnim iskustvom Vajmarske republike i osobite forme „demokratskog fundamentalizma“, Levenštajn pledira na „odbrambenu vatru“ demokratije koja bi se sastojala od različitih pravnih mera koje bi uključivale inkriminaciju veleizdaje, pobune, zabranu i raspuštanje ekstremističkih partija, zabranu osnivanja paramilitarnih jedinica, privatnih gardi, poticanje na nasilje, zabranu nošenja određenih simbola, lojalnost državnih službenika ustavnom poretku, pravo na administrativnu kontrolu subverzivnih pokreta itd.¹⁶ Osnovna je zadaća ove tehnologije da stvara pretpostavke kojim bi se ustav učinio neranjivim u odnosu na potencijalne antikonstitucionalne i antidemokratske opasnosti. Dugi sudski spor protiv opozicionog bloka i njegovih lidera ima obeležja ove političke tehnologije. Ova politička tehnologija uvek u sebi nosi osobitu formu *političke pravde — upotrebu pravnih sredstava zarad političkih ciljeva* — na način kako to u svojoj knjizi *Political Justice. Use of the Legal Procedure for Political Purpose (Politička pravda. Upotreba pravnih procedura zarad političkih ciljeva)* definiše Oto

¹⁵ R. Hayden, “Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics”, *Slavic Studies*, 51, no 4, 1992.

¹⁶ Karl Loewenstein, “Militant Democracy and Fundamental Rights”, *The American Political Science Review*, Vol. 31, No 3, 1937, pp 417–432.

Kirhamer (Otto Kirchheimer).¹⁷ Sve ovo upućuje da se radi o normativno spornoj tehnologiji koja zakonito proizvodi ozbiljne legitimacijske deficite političkog režima. „Demokratije nema bez osnovnih prava, slobodnog suočavanja svih mišljenja, slobode govora, udruživanja, štampe. Kako demokratija može da ograniči ova prava a da pritom ne razori samu osnovu svog postojanja.“¹⁸

Treći tip neliberalne politike je osobita forma *politike identiteta/građenja nacije* koja zadobiva obeležja osnovnog političkog procesa u Crnoj Gori. Radi se o jednom složenom procesu, da sledimo Andersona, „izgradnje“, „konstruisanja“ i „zamišljanja“ nacije, simboličke rekonstrukcije ključnih identitetskih shema — crnogorske i srpske — sa osnovnim ciljem da se harmonizuju fizičke i simboličke granice crnogorske državnosti. S jedne strane, odvija se osobiti proces „račvanja“ i etnifikacije crnogorskog kolektivnog identiteta — crnogorski *hopmo duplex* (Darmanović, Pavlović) — na njegovu „crnogorsku“ i „srpsku“ identitetsku shemu. Ovaj proces prati planska i sistematična „politika identiteta“ (javni narativ, jezik, simboli, insignije, praznici) u čijem je središtu proces konstrukcije crnogorske identitetske sheme i osobita forma otklona od srpske identitetske sheme. Rezultat politike identiteta uvek je osobita forma supstantivne etničke homogenosti koja u osnovi depluralizuje i radikalizuje socijalnu matricu društava i čini je potencijalno antagonističkom. Politika identiteta zakonito u „drugom“ proizvodi „neprijatelja“ i u osnovi je negativne integracije društva. Sve ovo u ustavnom i političkom poretku Crne Gore proizvodi osobitu formu napetosti između *ustavnog identiteta* utemeljenog na konstruktivnom građanskoj državi i ustavnog patriotizma i *vanustavnog identiteta* — širokog društvenog konsenzusa koji se oblikuje u javnom polju — koji je utemeljen na politici identiteta. Ovo postaje osnovni strukturni deficit Crne Gore kao političke zajednice. Ova napetost se u javnom i političkom polju sve jasnije artikuliše kao osobita forma političkog sukoba *nacionalista* i *građanista (ustavnih patriota)*. Ovaj spor temeljno će uticati na složeni i protivrečni proces političke i demokratske konsolidacije Crne Gore kao države i političke zajednice.

Bibliografija

- Boden, *Six Book*, in: *Masters of Political Thought* (ed. Jone), London, 1963.
Giddens, A. „Class, Sovereignty and Citizenship“, in, *Nation State and Violence*, Polity Press, Cambridge, 1996.
Habermas, J. „The European Nation-State: On the Past and Future of Sovereignty and Citizenship“, in: *Inclusion of Others: Studies in Political Theory*, MIT, Cambridge, 2001.

¹⁷ Otto Kirchheimer, *Political Justice. The Use of Legal Procedure for Political Purpose*, Princeton, Princeton University Press, 1962.

¹⁸ Karl Loewenstet, isto.

- Habermas, J. "Grenzen des Neohistorismus", in, *Die Nacholende Revolution*, Shurlamp, Frankfurt an Main, 1990. Kiss, J. "Beyond Natioin State", *Social Reserach*, Vol 63, No 1 (Spring 1995).
- Hayden, R. "Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics", *Slavic Studies*, 51, no 4, 1992.
- Jovanović, Pavle, *Izabrana djela* (ur: D. Vukomanović), CID, Podgorica, 2008.
- Kircheimer, Otto, *Political Justice. The Use of Legal Procedure for Political Purpose*, Princetone, Princetone University Press, 1962.
- Loewenstein, Karl, "Militant Democracy and Fundamental Rights", *The American Political Science Review*, Vol. 31, No 3, 1937.
- Neumann, Franz, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb, 1974.
- Podunavac, M., „Konstitutivna moć u osnivačkim ustavima“, *Političke perspektive*, Vol 1, 2015.
- Podunavac, M, *Poredak, konstitucionalizam, demokratija*, Čigoja, Beograd, 2006.
- Podunavac, M, *Princip građanstva i poredak politike*, Čigoja, Beograd, 2001.
- Preuss, Ulrich, "Constitutional Power Making for the New Polity", u: *Constitutionalism, Identity, Difference, and Legitimacy* (ed: M. Rosenfeld), Duke University Press, Durham and London, 1994.
- Tocquevill, A, *Democracy in America*, N. York, 1969.
- Weaver, O, "With Herder and Habremas: Europeization in the Light of German Concept of Nation and State", *Working Papers of Center for Peace and Reserach*, Copenhagen, 16/1990.

Milan Podunavac

CONSTITUTIONAL PATRIOTISM:
CONSTELLATIONS, EFFECTS, LIMITATIONS

The paper analyses various strategies of normative integration of political order (nationalism, liberal nationalism, multiculturalism, constitutional patriotism). The central part of this paper analyses the various political constellations (German, European, Montenegrin) of constitutional patriotism. Identity politics is labelled the main "enemy" of constitutional patriotism.

Key words: nationalism, liberal nationalism, multiculturalism, constitutional patriotism, politics of identity